

Ἡ ἐκούσια ἀλλοτρίωση τοῦ προσώπου: σκέψεις πάνω στό ψυχολογικό καί ὑπαρξιακό ὑπόβαθρο τῆς ἐξάρτησης ἀπό τό διαδίκτυο

π. Βασίλειου Θερμού

Τό θέμα μας σήμερα ἀποτελεῖ μιά ἐντυπωσιακή ἀντίφαση τοῦ μετανεωτερικοῦ ὑποκειμένου. Συγκεκριμένα, ἡ προθυμία του γιά ἐξαρτήσεις στήν καρδιά μιᾶς ἐποχῆς ἡ ὁποία ἔχει μέ κόπο κατακτήσει καί τώρα ἀπολαμβάνει τήν πανηγυρική διακήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας του!

Ἡ μετανεωτερικότητα ἔγινε παράλληλη, σχεδόν συνώνυμη, μέ τήν κοινωνία τοῦ *θεάματος* καί τοῦ *κυβερνοχώρου*. Ἡ κοινωνία τοῦ θεάματος ἔχει ἀποικίσει τή σύνολη καθημερινότητά μας, μέ ἀπώτερη φιλοδοξία νά ἀναγκάσει τό ψυχικό ὄργανο νά τῆς παραδοθῆ.

Ποιά εἶναι ἡ κλινική σημασία τῆς ἐξάρτησης ἀπό τό διαδίκτυο καί τά ἠλεκτρονικά παιγνίδια (τῆς ὁποίας πρόδρομη μορφή ἀποτελεῖ τό ἀπεριόριστο «ζάπινγκ» τοῦ νηπίου); Ἡ ἐμπειρία δείχνει πώς αὐτή ἔχει τή δυνατότητα νά ἀποβῆ γιά τόν ψυχισμό κάτι ἀπό τά ἀκόλουθα:

1) Τρόπος ἔκφρασης τῆς *κατάθλιψης* καί ταυτόχρονα μέσο «παρηγοριᾶς» ἀπό αὐτήν,

2) Αὐτοσχέδια *ἀγχόλυση*, ἀνάλογης κλινικῆς σημασίας μέ τή χρήση οὐσιῶν,

3) Συγκάλυψη καί μαζί «πρόληψη» ἐξωτερικευμένων συμπτωμάτων *ὑπερκινητικότητας* καί *παρορμητικότητας*: αὐτές θά ἐλάμβαναν πιό ἐκδηλη καί πιό ἐνοχλητική (ἔως καί παραβατική) μορφή χωρίς τήν καταφυγή στά ἠλεκτρονικά μέσα,

4) Ὑπερμοντέρνα ἔκφραση *καταναγκαστικῆς* παθολογίας μέ τή μορφή τοῦ σκάννινγκ πληροφορίας ἢ ἀγορῶν ἢ ἡδονῆς,

5) Σέ *ὀριακές* προσωπικότητες αὐταπάτη ὅτι ἀπέκτησαν ταυτότητα καί ὅτι τήν τροποποιοῦν κατά βούληση,

6) Κανάλια διοχέτευσης τῆς διαστροφικῆς παθολογίας.

Συνεπῶς, ἕνας τόσο διαφορετικός πληθυσμός, γιά νά συγκλίνει στήν ἴδια συμπεριφορά τῆς ἐξάρτησης ἀπό τό διαδίκτυο καί τά ἠλεκτρονικά παιγνίδια, ἀναγκαστικά χρειάζεται καί ἄλλης τάξεως συνθῆκες, δηλαδή μή κλινικές, πού θά λειτουργήσουν ὡς «ὀργανωτές». Καί αὐτές οἱ συνθῆκες εἶναι σύγχρονοι *πολιτισμικοί καί ὑπαρξιακοί παράγοντες*, τόσο ἀληθινοί καί ὑπαρκτοί ὥστε ἡ ἐξάρτηση ἀπό τό διαδίκτυο καί τά ἠλεκτρονικά παιγνίδια νά μπορεῖ νά χαρακτηρισθῆ μέ ἀσφάλεια καί ὡς *νόσος τοῦ πολιτισμοῦ*. Ὡς τέτοιες θά ἀπαριθμοῦσα:

1) Φόβο μπροστά στην έλευθερία (διαχρονικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης), πού γεννά τήν ανάγκη καταφυγής και ύποταγής σέ ένα άλλο «έγώ» (στήν περίπτωση πού συζητοῦμε, στό τεχνητό «έγώ» τής συσκευής),

2) Ανάγκη υπέρβασης τοῦ υπαρξιακοῦ κενοῦ ἢ καί χάους (Schumaker 2001, σ. 127), ἡ ὁποία καταλήγει σέ τεχνικές ψευδοπλήρωσής του,

3) Ὁργάνωση τοῦ ἄγχους τής ἐλπίδας γύρω ἀπό ἄξονες προβλέψιμους καί «ἀσφαλεῖς» ὡς πρὸς τήν ἀπόλαυση (ὀ.π.),

4) Ψευδαίσθηση ἐλέγχου πάνω σέ μιά «κεντρική ἀποθήκη ἀπεριόριστων δυνατοτήτων» (ὀ.π., σ. 77-78), ἐλέγχου ὁ ὁποῖος παρέχει μιά φαντασίωση παντοδυναμίας,

5) «Γέμισμα» τοῦ κενοῦ ἑαυτοῦ πού ἔρχεται ὡς συνέπεια τής ἐλαττωμένης κοινωνικῆς συνέχειας (ὀ.π., σ. 41).

Ἐδῶ χρειάζεται νά προσεχθῇ τό γεγονός ὅτι οἱ (ένδεδειγμένες καί ἀπαραίτητες κατά τά ἄλλα) βιολογική ἔρευνα τῶν ἐξαρτήσεων καί ἰατρική βοήθεια πρὸς αὐτές μᾶς ἐκθέτουν στόν κίνδυνο νά «φειτοχοποιήσουμε» τήν ἐξάρτηση ὡς ἀντικειμενικό πρόβλημα στό ὁποῖο τό ἴδιο τό ὑποκείμενο δῆθεν μικρή δυνατότητα πρόληψης καί παρέμβασης ἔχει (Furedi 2004, σ. 120-123).

*

Σέ ἀντίθεση μέ τό παραδοσιακό καταπιεστικό ὑπερεγώ πού γνώριζε ἡ νεωτερικότητα καί τό ὁποῖο ἐξέθρεψε ποικίλους τρόπους ἐξέγερσης ἀπέναντί του, τό μεταμοντέρνο ὑπερεγώ ἔρχεται νά αἰφνιδιάσει «καθαγιάζοντας» τήν ἀπόλαυση, ὄχι ἀπλᾶ ἐπιτρέποντάς την ἀλλά ἐπιβάλλοντάς την:

«Στήν ἐποχή τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ ἡ ἄνοδος τοῦ ὑπερεγῶ καί τής κοινωνίας τής ἀπόλαυσης βρίσκει τήν ἀποθέωσή της, ἐπιτρέποντας τή μετάβαση πρὸς τό καθῆκον νά ἀπολαμβάνεις μέ ἀπίστευτη ταχύτητα. Πλέον ἀντί νά ζοῦμε σέ κοινωνία πού ἀπαγορεύει τήν ἀπόλαυση, ὁλοένα καί περισσότερο ζοῦμε σέ κοινωνία πού τήν ἐπιβάλλει» (McGowan 2004, σ. 34).

Ἀλλά μιά τέτοια πρωτοφανής στήν ἱστορία τής ἀνθρωπότητας ἐντολή θά εἶχε διαλυτικά ἀποτελέσματα ἂν ἡ τεχνολογία δέν παρεῖχε τρόπους διοχέτευσής της: γι' αὐτό ἄλλωστε καί δέν ἔλαβε χώρα κατά τήν προηλεκτρονική περίοδο τής ἀνθρωπότητας, δηλαδή ἡ κοινωνία ξέρει νά αὐτοπροστατεύεται. Συνεχίζει: «Ἡ κοινωνία τής ἐντεταλμένης ἀπόλαυσης βρίσκεται σέ μιά παράδοξη θέση: ὁδηγεῖ τό ὑποκείμενο πρὸς μιά ἀπόλαυση πού θά μπορούσε νά ἀπειλήσει τήν ἴδια τήν ὑπαρξή της. Γι' αὐτό καί ἡ ἐν λόγω ἀπόλαυση πρέπει νά λάβει μιά

κατεύθυνση πού θά τήν διατηρεῖ ἐνῶ θά ἐξασφαλίζει καί τήν κοινωνική σταθερότητα. Ἡ εἰκόνα εἶναι πού παρέχει αὐτή τήν κατεύθυνση. Ἀντί νά ἐπιτρέπει τήν ἀπόλαυση μέσα στό Πραγματικό, ἐπιτρέπει τήν ἀπεικόνιση τῆς ἀπόλαυσης- χωρίς τήν τραυματική διάσταση τῆς ἀπόλαυσης» (ὄ.π., σ. 70).

Εὐλογο εἶναι πώς ἡ στροφή ἀπό τήν πραγματικότητα στήν ἀπεικόνισή της δέν περνᾷ χωρίς συνέπειες γιά τόν ψυχισμό. Τό ἀνέκαθεν παρόν φαντασιακό τώρα γιγαντώνεται καί ἐξουσιάζει. Ὅπου ὑπάρχει ἐξάρτηση δέν ἀναπτύσσεται πραγματική σχέση. Αὐτό πού συνέβαινε πάντα στίς διαπροσωπικές σχέσεις εὐλογα συναντᾶται καί στήν ἐξάρτηση πού μελετοῦμε:

«Ἀντί νά ἀποκαθιστᾷ τόν δημόσιο κόσμο, τό διαδίκτυο μᾶλλον παρέχει μιάν ἄλλη φαντασιακή ἀπόδραση ἀπό αὐτό τόν κόσμο, ἕνα μέρος ὅπου τό ὑποκείμενο μπορεῖ νά ἀποφύγει τόν μεγάλο ἄλλο καί νά ἀλληλεπιδράσει μέ μιὰ σειρά ἀπό ἐναλλακτικά ἐγώ... Στό διαδίκτυο χάνουμε τήν Πραγματική διάσταση τοῦ ἄλλου- αὐτό τό μέρος τοῦ ἄλλου τό ὅποιο ἀντιστέκεται στόν τρόπο μας νά συμβολοποιοῦμε. Μέ αὐτή τήν ἔννοια, ἡ αὐξανόμενη κυριαρχία τοῦ διαδικτύου καί ἡ ἰδιωτικοποιημένη ἐκδοχή του γιά τόν δημόσιο κόσμο ἀντιπροσωπεύει μιὰ περαιτέρω ἀπομάκρυνση ἀπό αὐτόν» (ὄ.π., σ. 157).

«Τό μέρος τοῦ ἄλλου τό ὅποιο ἀντιστέκεται στόν τρόπο μας νά συμβολοποιοῦμε»! Δηλαδή πού φροντίζει γιά μᾶς, γιά νά μή μεταπέσουμε σέ ναρκισσιστική σχέση. Ἐδῶ εἶναι σκόπιμο νά παρατηρήσουμε πώς ἡ ἐξάρτηση ἀποτελεῖ ψυχοδυναμική *παλινδρόμηση*, μιὰ πορεία ἀντίστροφη ἀπό ἐκείνη τήν ὁποία τό ὑποκείμενο οἰκοδόμησε μέ κόπο κατά τά πρῶιμα στάδια τῆς ἀνάπτυξης καί τήν ὁποία ὁ Winnicott ὀνόμασε *σχέση μέ ἀντικείμενο-πρόσωπο* (Winnicott 2003, σ. 88-109). Ἐνδιαφέρον εἶναι πώς αὐτό τό στάδιο προϋποθέτει τό προηγούμενο, τήν ἐναρμόνιση ψυχισμοῦ καί σώματος, τήν ὁποία ὁ ἴδιος εἶχε ὀνομάσει *προσωποποίηση*. Πιθανόν στή σχέση μέ τόν κυβερνοχώρο νά κρίνεται καί ὁ βαθμός ἐπιτυχίας ἢ ἀποτυχίας αὐτῆς τῆς φάσης «σχέση μέ ἀντικείμενο-πρόσωπο», ἀφοῦ τό ὑποκείμενο τώρα προτιμᾷ τήν εἰκόνα ἀπό τήν πραγματικότητα. Ὅταν διαταραθῇ ἡ ἰκανότητα σχέσης μπορεῖ νά φθάσει μέχρι καί τήν ἀνατροπή τῆς προηγούμενης φάσης, τῆς προσωποποίησης, ἀφοῦ ἀπό τήν ἐξάρτηση πού συζητοῦμε προκύπτει ἐνίοτε καί ἀποσύνδεση ἀπό τά φυσιολογικά αἰσθήματα τῆς πείνας ἢ τῆς νύστας, ὅποτε κινδυνεύει καί ἡ σωματική ὑγεία καθ' ἑαυτήν, ὅπως μαθαίνουμε κατά καιρούς γιά κάποιους νέους-θύματα.

Οί (τόσο χρήσιμες κατά τὰ ἄλλα) νέες τεχνολογίες τῆς εἰκόνας καί τῆς ἐπικοινωνίας, ὑπό τήν «ψυχαγωγική» τους μορφή τώρα, ὄχι μόνο κωλύουν τήν πρόσβαση στήν πραγματικότητα, ἀλλά καί τό πράττουν στό ὄνομά της. Μέ τό νά διεκδικοῦν τήν ἐκπροσώπηση τῆς πραγματικότητας εἰσάγουν τόν θετικισμό ἐκεῖνο πού ἀποφαίνεται μέ αὐτοπεποίθηση ὅτι *δέν ὑπάρχει ἔλλειψη*. Γιά νά μνηθῆ κάποιος στό αἴνιγμα τοῦ ἄλλου πρέπει νά διέλθει ὑποχρεωτικά τόσο ἀπό τή σωματικότητα τοῦ ἑαυτοῦ του ὅσο καί ἀπό τό ἀπροσδιόριστο τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ἄλλου. *Ἐξάρτηση -κάθε λογῆς- εἶναι ταυτόσημη μέ διαστρέβλωση τῆς ἐπιθυμίας*.

«Ὁ Ζίζεκ πρεσβεύει πῶς ἡ εἰκονική πραγματικότητα φέρνει μαζί της μιὰ «ὑπερβολική πληρότητα»: δηλαδή, γεμίζει «τό χάσμα πού χωρίζει τή συμβολική ἐπιφανειακή ὑφή ἀπό τήν ὑποκείμενη φαντασία» (Žižek 1996, σ. 155). Ἄπαξ καί τό ὄν ἀποκλείεται ἀπό τήν αἰνιγματική ποιότητα τοῦ ἄλλου, πιστεύει ὁ Ζίζεκ, δέν θά ὑπάρχει τίποτε νά διατηρήσει τήν ἐπιθυμία καθ' ἑαυτήν· καί ὅπως τό φάσμα τῆς ὀθόνης ἀντικαθιστᾷ τούς πραγματικούς γείτονες, θά ὑπάρξει ἓνα «ἀβάσταχτο κλείσιμο τοῦ εἶναι» γιά τό ὑποκείμενο» (Kunkle 1999).

Καί πότε τό ὑποκείμενο εἶναι ἀνοικτό; *Τό ἄνοιγμα τοῦ εἶναι ταυτίζεται μέ τήν ἐκκρεμότητα τῆς ἐπιθυμίας*. Αὐτή με τή σειρά της ἀπαιτεῖ ὁ ἄλλος νά ἔχει νόημα γιά τό ὑποκείμενο, ὄχι νά ἐξαντλεῖται σέ ἐργαλειακά σημαίνοντα (κυρίως ἡδονῆς). Καθώς οἱ νέες τεχνολογίες τῆς εἰκόνας καί τῆς ἐπικοινωνίας προσφέρονται στήν ἐποχή μας γιά κάλυψη κάθε «ἐπιθυμίας» (διάβαζε: ἐνόρμησης), ἡ ἀληθινή ἐπιθυμία ἀσφυκτιᾷ. Αὐτό πού τελικά ἐπιτυγχάνουν δέν εἶναι παρά τό νά πείσουν πῶς *δῆθεν τό βίωμα τῆς ἔλλειψης εἶναι κακό, ἀναπηρία τοῦ εἶναι, ἐνῶ στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά ὕψιστο προνόμιο τῆς ὕπαρξης*. Ἡ ἐκκρεμότητα τῆς ἐπιθυμίας, ἡ ἄρνησή της νά δεχθῆ πλήρωση μέ ὅ,τιδήποτε προσφέρεται στόν κόσμο ἐτοῦτο, πέρα ἀπό τόν ἀποφατικό της χαρακτήρα σηματοδοτεῖ τή δυνατότητα γιά ἄνοιγμα στόν ἔρωτα, στήν ἀγάπη, στόν Θεό.

Εἶναι οἱ νόμοι τῆς ἐπιθυμίας πού καθιστοῦν ἐφικτή τήν διαφύλαξη τῆς δομικῆς ἀκεραιότητος τοῦ ὑποκειμένου ἀπό τήν εἰκόνα. Μακροπρόθεσμα τό πρόσωπο- καί μάλιστα τό ἀναδυόμενο πρόσωπο τοῦ παιδιοῦ καί τοῦ νέου- στό βαθμό πού ἀκρωτηριάσθηκε ὡς πρὸς τήν δυνατότητα νά ἐπιθυμεῖ (*ἐν ἐκκρεμότητι πάντα*), θά δυσκολευθῆ νά ἀγαπήσει (Θερμός 2007αβ).

Τό ἐλκυστικό στήν περίπτωση αὐτή δέν εἶναι τό ἄνοιγμα στόν μοναδικό καί ἀπρόβλεπτο Ἄλλο καί ἡ γνήσια συνάντηση μαζί του, ἀλλά ἀπλᾶ ἡ ἔκκριση ἀδρεναλίνης πού λαμβάνει χώρα κατά τήν σύντομη

περιπέτεια μέχρι να βρεθῆ τὸ «κατάλληλο» ἀντικείμενο ἀπόλαυσης (γιὰ τὴ σεξουαλικὴ ἐξάρτηση) ἢ μιὰ ἐπόμενη στιγμή ἐπανάκτησης τοῦ ἐλέγχου (γιὰ τὸ ἠλεκτρονικὸ παιχνίδι). Ἄλλωστε ἡ ἴδια ἡ δομὴ τοῦ ἠλεκτρονικοῦ παιχνιδιοῦ (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του) βασίζεται στὴν ἀλληλουχία ἀπώλειας καὶ ἐπανάκτησης τοῦ ἐλέγχου. Στὸ βαθμὸ δηλαδή πού ἀντικείμενο ἔλξης ἀποτελεῖ οὔτε κἂν τὸ εἶδωλο ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ ψυχικὸς ἀντίκτυπος τῆς ἀδρεναλίνης τοῦ ὑποκειμένου, ἡ ψυχοσεξουαλικὴ κινητικότητά του ἐκπίπτει σὲ *αὐτοερωτικὴ*. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπισημανθῆ πὼς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπιρροεὶα κάποιων ἀνθρώπων σὲ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴ στάση, ἀποτελεῖ *δομικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ κυβερνοχώρου νὰ εὐνοεῖ τὸν αὐτοερωτισμὸ*.

Ὁ Cushman (1990) εἰσήγαγε τὴν ἔννοια τοῦ *κενοῦ ἑαυτοῦ*, προσθέτοντας πὼς ἡ κατανάλωση (στὴν ὁποία σήμερα πρέπει νὰ συμπεριλαμβάνουμε καὶ τὴν κατανάλωση εἰκόνων) ἀποτελεῖ τὴν κυρίαρχη πρόταση σήμερα τῆς κοινωνίας δῆθεν γιὰ νὰ καλυφθῆ τὸ κενὸ αὐτό. Ἀλλὰ τὸ κενὸ πρέπει νὰ δημιουργηθῆ πρῶτα. Βέβαια ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού λόγω προσωπικότητας δέν χρειάζεται νὰ τοὺς δημιουργηθῆ τεχνητὰ τὸ κενό, οἱ ὁποῖοι θὰ ἀγοράζουν συνέχεια πράγματα περιττά, ἀκόμα κι ἂν δέν ὑπάρχει ἡ διαφήμιση. Ὅμως αὐτοὶ εἶναι σχετικὰ λίγοι καὶ δέν μποροῦν νὰ συντηρήσουν τὸ σύστημα. Τὸ παγκόσμιο καπιταλιστικὸ σύστημα γιὰ νὰ συντηρηθῆ καὶ νὰ ἐδραιωθῆ περαιτέρω ἔχει ἀνάγκη νὰ δημιουργήσῃ τὸ κενὸ αὐτὸ σὲ ὅλους εἰ δυνατόν, σὲ πάρα πολλούς, προκειμένου νὰ μετατραπῆ σὲ κυρίαρχη ἡ τάση ἀγορᾶς περιττῶν προϊόντων ἢ κατανάλωσης περιττῶν ὑπηρεσιῶν.

Συνεπῶς, καὶ γιὰ νὰ κλείσουμε, θεωρῶ ἐντελῶς ὑποκριτικὸ, ἢ μυωπικὸ ἔστω, τὸ νὰ καταδικάζουμε ὡς κοινωνία τὴ χρῆση οὐσιῶν, τὰ ναρκωτικά, καὶ στὴν πραγματικότητά νὰ ἐπιτρέπουμε στὴν εἰκόνα νὰ λειτουργεῖ ἔτσι ὅπως λειτουργεῖ. Διότι ἡ μόνη διαφορά πού ἔχει αὐτὸς ὁ ἴστος τῆς εἰκόνας, πού δημιουργεῖ κενὸ τεχνητὸ γιὰ νὰ τὸ καλύψει μετὰ πάλι ἡ κατανάλωση, ἀπὸ τὰ ναρκωτικά, εἶναι ἀπλῶς ὅτι πρόκειται γιὰ νόμιμη διαδικασία. Οὐσιαστικὰ ὁ στόχος τῆς καταναλωτικῆς λειτουργίας τῆς εἰκόνας εἶναι νὰ γίνουμε ἐξαρτημένοι ἀπὸ τὴν εἰκόνα καὶ ἀπὸ τὰ μεγέθη τὰ οικονομικὰ τὰ ὁποῖα αὐτὴ στηρίζει. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ πρόβλημα τῆς ἐξάρτησης ἀπὸ τὸ διαδίκτυο καὶ ἀπὸ τὰ ἠλεκτρονικὰ παιχνίδια ξεκινᾷ ὡς πρόβλημα ἀτομικῆς καὶ ὑπαρξιακῆς παθολογίας, ἀναδεικνύεται στὴ συνέχεια ὡς πρόβλημα πολιτισμικὸ, καὶ καταλήγει στό τέλος νὰ ἀποκαλύπτει τὸν πολιτικὸ του χαρακτήρα.

Βιβλιογραφία

Γουίνικοττ Ντόναλντ (2003), *Διαδικασίες ώριμανσης και διευκολυντικό περιβάλλον*, Έλληνικά Γράμματα.

Έρικσεν Τόμας, *Η τυραννία της στιγμής: γρήγορος και άργος χρόνος στην εποχή της πληροφορίας*, έκδ. Σαββάλας, 2005.

π. Θερμοῦ Βασιλείου (2007α), *Πρός μία ὀντολογία τῆς ἀσκήσεως*, «Ποιμαίνοντες μετ' ἐπιστήμης», Ἀρμός, 3η ἔκδοση.

τοῦ ἰδίου (2007β), *Ἡ λαγνεία ὡς δημόσιος πολιτισμός*, «Περάσματα στην ἀπέναντι ὄχθη», Ἐν πλῶ, 2η ἔκδοση.

τοῦ ἰδίου (2009), «Τό ἀναδυόμενο νεανικό πρόσωπο μέσα στό τοπίο τῶν νέων τεχνολογιῶν τῆς εἰκόνας καί τῆς ἐπικοινωνίας». *Σύναξη*, τ. 109, σ. 5-18.

Μπάουμαν Ζύγκμουντ, *Ζωή γιά κατανάλωση*, έκδ. Πολύτροπον, 2008.

Μπωντριγιάρ Ζαν, *Ἡ καταναλωτική κοινωνία*, έκδ. Νησίδες, 2000.

Cushman Philip, «Why the self is empty: toward a historically situated psychology». *American Psychologist*, 1990, v. 45, n. 5, p. 599-611.

Furedi Frank (2004), *Therapy culture: cultivating vulnerability in an uncertain age*. Routledge.

Kunkle Sheila (1999), «Psychosis in a cyberspace age». *Other voices*, v. 1, n. 3.

McGowan Todd (2004), *The end of dissatisfaction? Jacques Lacan and the emerging society of enjoyment*. State University of New York Press.

Schumaker John (2001), *The age of insanity: modernity and mental health*. Praeger.

Žižek Slavoj (1996), *The Plague of Fantasies*, Verso books. 1996.